قازان یوردنده بولونمش تاریخی بروثیقه

صاحب کرای خان یارلیغی

عبدالله بطال

۱۹۲۰ سنه‌سی یازنده تاریخ معلمی سید واحد افندی قازان یوردنده بر کویده مهم برتاریخی وثیقه (صاحب کرای خانك تارخانلیق یارلیغی) بولمشدی. ۱۹۲۵ سنه‌سی قازانده چیقمش اولان «تاتارستانی تتبع جمعیتنك مخبری» اسمنده‌کی روسجه مجموعه‌نك ۱ـ۲ صاییلرنده یارلیغك کاشفنك بووثیقه‌یه دائر مقاله‌سنی، وثیقه‌نك فوتوغرافنی، روسجه وقازان لهجه‌سیله ترجمه‌سنی کوردك . بویارلیغه دائر سوز سویله‌مه‌دن واونی تحلیله کیریشمه‌دن اول عموماً « یارلیقلر»ك ناصل وثیقه‌لر اولدیغنه دائر برپارچه معلومات ویرمه‌یی مناسب بولویورز .

یارلیقلره عمومی برنظر — « یارلیغ ، یارلیق ، یرلیغ » امر ، بویوروق معناسنه کلدیکی کبی، امروفرمانی احتوا ایده‌ن یازی‌یه‌ده اطلاق اولونور . «ربغوزی» قصص الانبیاسنده « یونس عم مناجات قیلدی : الهی آلارسوز منی قبول قیلماسانی قیلاین؟ یرلیغ کیلدی: بلایبارکابن» دنیلیور، که[۱] بوراده «یرلیغ» البت «امر، فرمان» معناسنه‌در. «محمودالکاشغری» ایسه ، « یرلیغ » کلمه‌سنی « حکمدارك یازیسی و أمری » دییه ایضاح ایدییورکه[۲] ، کلمه‌نك هرایکی معناسنی آکلاتیور دیمکدر . کورولیورکه، بو ، خالص تورکجه برکلمه‌در . فقط عینی‌معنانی افاده ایده‌ن ولفظاً بوکا مشابه اولان برسوز موغولجه‌ده‌ده واردر. جنکیز قاآنك قوردیغی بویوك تورك‌ـموغول قاآنلغنده وصوکرالری اوندن تشعب ایده‌ن اوردالر (دولتلر) ده‌ده حکمدارك بویوروغی و فرمان یازیسی « یارلیق » تسمیه اولونوردی . بوندن ماعدا، خانلرك، اجنبی یوردلرك حکمدارلرینه یازمش اولدقلری دیپلوماتیك یازیلری‌ده « یارلیق » تعبیر اولونوردی. مثلا « آلتون اوردا » خانی «توقتامش» ، لیتوانیا ـ لهستان قرالی « یاغایلا » یه یازدیغی مکتوبنی « یارلیق » تعبیر ایتدیکی کبی [۳] ، صوکرالری قریم

[۱] صحیفه ۳۲۲ ، قازان ، ۱۸۹۹ سنه‌سی طبعی .
[۲] یرلغ: هو کتاب السلطان وأمره بلغة جکل ولاتعرفه الغزیه (دیوان ، جلد ۳ ، صحیفه ۳۱).
[۳] « یاقشی‌سی اول بولغای تیب آلتون نشانلق یارلق تونتوق » دنیلیور .

خانلرينك موسقوف، ليتوانيا ــ لهستان حكمدارلرينه يازدقلرى مكتوبلرى و مخابره لرى ده « يارليق » تسميه اولونيور [١] .

يارليقلرك بر نوعى « تارخانليق يارليقلرى » دركه، خانلر، بوكبى يارليقلر ايله ايسته دكلرى آداملرى « تارخان » ايدرلردى . تارخان : «ويركيلردن ودولت خدمتلرندن معاف اولان آدام» ديمكدر. «ابوالغازى»يه كوره، تارخان ، كنديسندن هيچ برشى آلينمايان و حكمدار (خان) ك اوتاغنه سربستجه كيره ن و سربستجه چيقان كيمسه يه دينليردى كه، بوكبى آدامك دوقوز قباحتى عفو اولونور واونك شو حقوقى دوقوز نسله قادار توارثاً انتقال ايدردى[٢]. «رشيدالدين»، تارخانلغك وقتيله قادينلره ده باغشلانور اولديغنى يازيور[٣]. تارخانلق يالكز شخصلره احسان ايديلميوب ، مؤسسه لره ده باغشلانيردى. مثلا « آلتون اوردا » خانلرى روس كليسا و ماناستيرلرينى مخصوص يارليقلر ايله « تارخان » ايتمشلردر. « آلتون اوردا » تارخانليق يارليقلرندن يدى دانه سنك آنجاق روسجه ترجمه لرى محافظه ايديلمشدر : منكو تيمور خانك روس مترويوليدلرينه ويرديكى ، ٢) اوزبك خانك مترويوليد پترويه ويرديكى ٣) طايدولا خاتونك مترويوليد ثياغنوسته احسان ايتديكى ، ٤) عينى خاتونك مترويوليد آله كسى يه باغشلاديغى ، ٥) بيرديبك خانك شو صوكنجى مترويوليده ويرديكى ، ٦) طايدولا خاتونك مترويوليد ايوانه باغشلاديغى ، ٧) نامعلوم برخانك مترويوليدميخايله احسان ايتديكى تارخانليق يارليقلرى [٤] .

« آلتون اوردا » دورندن، ١٤نجى عصر ميلادينك صوكلرينه دوغرو يازيلمش اولان اوچ توركجه يارليق محافظه ايديله بيلمشدر . بونلردن ايكيسى تارخانليق يارليقلرى اولوب، برى

[١] « قريمغه دائر يازولر » مجموعه سى ، پترسبورغ ١٨٦٤ ؛ ويليامينوف ــ زه رنوف وحسين فيضخان نشرى .

[٢] « ترخاننك معنى سى بو توروركيم اول كشيدين هيچ نرسه آلمغاى لار ، هر قاچان خان ايشيكينه كلسه هيچ كشى منع قيلماغاى : اوزى كيركاى واوزى چيقغاى . اكر كناه ايش قيلسه ، توقوزغه چه سورماغاى لار ؛ آندن سونك تاتوقوز آرقا بولغونچه شونداق بولغاى ، سورماغاى لار» (شجرۂ ترکى ، دەمەزون نشرى، صحيفه ٥٥) .

[٣] « بايدوخاتونرا ترخان كرده وكفته كه راه يتماز، ترخانى باشد » (جامع التواريخ، صحيفه ٢٨٣، پترسبورغ ١٨٦١) .

[٤] و. غريغوريه ف: «روسيا و آسيا» مجموعه سنده كى « خان يارليقلرينك موثوقلغى » آدلى مقاله (پترسبورغ ، ١٨٧٩) .

۱۳۹۱ سنه‌سنده «توقتامش خان» طرفندن «بیك حاجی» اسملی ذاته، دیكری «تیمورقوتلوق» خان طرفندن ۱۳۹۷ سنه‌سنده «محمد» نامنده‌كی كیمسه‌یه احسان ایدیلمشدر اوچنجی یارلیق ایسه «توقتامش» خانك ۱۳۹۲ سنه‌سی لهستان ـ لیتوانیا قرالی یاغایلا (یاغیللو)یه كونده‌ردیكی بر دیپلوماتیك یازیدر. شوصوكنجیسی اویغور حروفاتی ایله، برنجیسی ساده عرب حروفاتی ایله، ایكنجیسی هم اویغور هم عرب حروفاتی ایله یازیلمشدر. توقتامش خانك تارخانلیق یارلیغنك نسخه‌سی برقریملی املا كدارك النده ایكن، تملك حقنی اثبات ایده‌ن وثیقه اولمق اوزره، اوكونلرده «نووروسیسق» و «به‌سارابیا» باش والیسی اولان پرنس «میخایل وورونتسوف»ه تقدیم ایدیلمش، صوكرالری ۱۸٤٤ سنه‌سنده اوده‌سا تاریخ وعتیقیات جمعیتنك مجموعه‌سنده تاش باصما ایله عیناً نشر اولونمش. اوزمان بویارلیغی، روس خارجیه نظارتنك «تاتاردیلی ترجمانی» (یارتسوف) روسجه‌یه ترجمه ایتمش، «غریغوریه‌ف» ایسه قیصه برمقدمه وبعضی حاشیه‌لر یازمشدر. مشهور آله كساندر كاظم بیكك شاكردی وقازان دارالفنوننك پروفسوری «ایلیا به‌ره‌زین» بویارلیغی ۱۸۵۱ سنه‌سنده قازانده نشر ایتمش اولدیغی «تارخانلیق یارلیقلری» عنوانلی اثرنده ترجمه وتحلیل ایتمشدر.

«تیمورقوتلوق» یارلیغی ایسه ۱۸۱۳ سنه‌سنده آوستریا ـ ماجارستانك توركیا ایلچیلكی ترجمانی «فون ر آب» طرفندن استانبولده اله كچیریلوب، معروف مؤرخ «هامه‌ر»ه كونده‌ریلمشدی. مؤرخ، كندیسی اویغور وچغتای دیللرینی قاورایامادیغندن، بویارلیغی ایضاح ایتمك ایچون قازان دارالفنوننك آلمان پروفسوری مستشرق «فره‌ن» دن یاردیم ایسته‌مش. به‌ریكیسی‌ده كندیسنك معاونی و دوستی اولان، عینی دارالفنوننك تورك دیلی معلمی ابراهیم افندی خلفه اوغلنه مراجعت ایتمش. بو ذات یارلیقده‌كی بعضی سوزلری ایضاح ایده‌رك لاتینجه نوطلر یازمش و (هامه‌ر) ه كونده‌رتمش. اشته خلفه اوغلنك شو نوطلری یاردیمیله، «هامه‌ر»، یارلیغی یاریم ـ یامالاق آلمانجه‌یه ترجمه ایله‌مش: وشو ترجمه‌یی، یارلیغك اویغورجه حرفلری ایله یازیلاننك عیناً قوپیه (facsimile) سنی، عرب حروفاتی ایله یازیلاننك طباعت حرفلری ایله دیزدیریله‌ن نسخه‌سنی وابراهیم خلفه اوغلنك نوطلرینی ۱۸۱۸ سنه‌سنده ویانه‌ده انتشار ایده‌ن Fundgruben des Orients مجموعه‌سنك ٦ نجی جلدنده نشر ایتدیرمشدر. «ا. به‌ره‌زین»، مذكور «تارخانلیق یارلیقلری» نامنده‌كی اثرنده بویارلیغی‌ده ترجمه وتحلیل ایتمشدر. مستشرق «آرمین وامبه‌ری» ده، بویارلیغك هم اویغور هم عرب حروفاتی

ایله یازیلان متنلرینی آیری آیری تثبیت ایله‌یوب آلمانجه‌یه ترجمه ایتمشدر [١]. «رادلوف» ایسه عینی یارلیغی «روس عتیقیات جمعیتنك شرق قسمنك یازیلری» مجموعه‌سنك ٣نجی جلدنده [٢] تحلیل و ترجمه ایده‌رك یارلیغك عیناً قوپیه (facsimile) سنی نشر ایتمشدر . بو یارلیغه دائر اك صوك علمی یازی، آ . صاموییلوویچك ١٩١٨ سنه‌سی پترسبورغده نشر ایدیلن « آسیا مجموعه‌سی ـ Asiatski sbornik » نده نشر ایتمش اولدیغی (صحیفه ٨٨٨ ـ ١١٣٤) «تیمور قوتلوق یارلیغنه برقاچ تصحیح» سرلوحه‌لی مقاله‌سی اولسه گرکدر : مقاله صاحبی اوراده برقاچ کلمه‌لره مهم تصحیحلر یاپیور؛ و یارلیغك هیچده اوریژینال برشی اولمایوب، قوپیه، حتی بوزوق بر قوپیه اولدیغی، اونك استانبولده اویغور ـ چغتای ادبیاتنه مراق اویانان ١٥ و ١٦ نجی میلادی عصرلرده یازیلدیغنی ادعا ایدییور .

توقتامشك قرال «یاغایلا»یه یازمش اولدیغی یارلیغی، روس خارجیه نظارتنك موسقووا باش اوراق خزینه‌سنده بولونان ١٨٥٠ سنه‌سی قازانده پرنس « م . اوبوله‌نسکی » طرفندن نشر اولونمش «آلتون اوردا خانی توقتامشك لهستان قرالی یاغایلایه یازدیغی یارلیغی» عنوانلی بو رساله‌ده بو یارلیغك Facsimile ی (عیناً قوپیه‌سی) موجود اولدیغی کبی، « آ . کاظم بك » طرفندن یاپیلان روسجه ترجمه‌سی ودا . «ره‌زین» ایله بوریات قومنه منسوب «جورجی بانزاروف» طرفندن یاپیلمش اولان تحلیلده درج اولونمشدر . ایشته «و . رادلوف» بو یارلیغی « روس عتیقیات جمعیتنك شرق قسمنك یازیلری » مجموعه‌سنك ٣ نجی جلدنده تحلیل و ترجمه ایدییور .

بو یارلیغلرك یازیلدیغی لسانه کلنجه، بو خصوصده تتبعجیلرك فکری مختلفدر . «ا . به‌ره‌زین» اونلرك اویغور لهجه‌سیله یازیلدیغنی ایله‌ری سوروپور [٣] . «وامبه‌ری» ایسه تیمور قوتلوق یارلیغنی یکی اویغور لهجه‌سی یادکارلرندن صاییور [٤] . «و . رادلوف» ایسه بو یارلیقلرك « چغتای دیلی » نامیله معروف صنعی بر ادبی دیل ایله یازیلدیغنی، و بو صنعی دیلك اساسی اویغور ادبی دیلی اولدیغندن، یارلیقلرده‌ده طبیعتیله اویغور کلمه و شکللری بولوندیغنی

[١] Uigurische sprachmonument., Insbruck . 172-173

[٢] ١٨٨٨

[٣] تارخانلیق یارلیقلری ، صحیفه ١ ؛ توقتامش یارلیغی ، صحیفه ٤٥ ، قازان ، ١٨٥٠ .

[٤] Uigurische sprachmonumenet , 172

ادعا ايدييور [١] كه، اصل دوغروسى ده بودر. فى الواقع بو يارليقلر مخلوط بر لسان ايله يازيلمشدر كه، بز اونلرده هم اويغورهم اورتا آسيا لهجه‌لرينك و قسماً ده عرب و فرس ديللرينك تأثيرينى كوروبورز.

بو يارليقلر فيلولوژى جهتندن غايت بويوك اهميتى حائز اولدقلرى كبى، «آلتون اوردا» (قيپچاق) دولتنك سياسى و اقتصادى حياتنى (داخلى قورولوشنى) اوكره‌نمك ايچون ده پك قيمتدار وثيقه‌لردر. «ا. به‌ره‌زين» و «غ. صابلوقوف» بو يارليقلره استناداً آلتون اوردانك سياسى و اقتصادى قورولوشنه دائر خايلى مهم تدقيقلر يازمشلردر [٢].

قريم خانلرندن بردانه تارخانليق يارليغى صاقلانمشدر كه، اوده، ١٥٢٣ ميلادى ييلده «سعادت كراى خان» طرفندن برقاچ كيشى‌يى تارخان ايتمك خصوصنده ويريلمش يارليقدر. بو يارليق ده، قريمده، توقتامش يارليغى كشف اولونان هنكامده بولونمش و عينى «اوده سا» تاريخ و عتيقيات جمعيتى مجموعه‌سنده طبع اولونمشدر. قريم خانلغى دورندن قالمه باشقه يارليقلرك هپسى ديپلوماتيك يازيلردر، كه بونلرك موسقوف چارلرى ايله لهستان قراللرينه يازيلانلرى قازانلى «حسين فيضخان» افندى ايله روس مؤرخى «ويليامينوف-زه‌رنوف» همتيله استنساخ و ترتيب ايديله‌رك، «قريمغه دائر يازولر» عنوانيله ١٨٦٤ سنه‌سى پترسبورغ علوم آقاده‌ميسى طرفندن نشر اولونمشدر. ٨٩٨ صحيفه‌لك بويوك حجملى بو اثرده جمعاً ٣٧٨ يارليق درج اولونمشدر. قريم يارليقلرى، طبيعى، استثناسز، عرب حرفلرى ايله يازلمشدرلر. سعادت كرايك تارخانليق يارليغى، تيمورقوتلوق يارليغى طرزنده يازيلمش، و ديلى ده، ١٦ نجى عصر ميلادينك برنجى ربعى صوكلرينه دوغرو يازلماسنه رغماً، تيمور قوتلوق و توقتامش يارليقلرينك ديلنه چوق بكزييور. فقط بز او يارليقده اوته كيلرده بولونمايان، «قولش»، «قولتقا»، «بسنج»، «توفنكچى» كبى يكى سوزلره تصادف ايديورز. «قريمغه دائر يازولر» ده مندرج ديپلوماتيك يارليقلرك اك اسكيسى ٩٢٦ هجرى (١٥١٩ ميلادى) ده «محمد كراى خان» طرفندن لهستان قرالنه يازيلمش بر «شرطنامه» در. بونكده لسانى «جغتايجه» در. بوندن صوكراكى يارليقلرك لسانده، بز، كيتدكجه، محلى قريم ديلنك

[١] عينى مجموعه، صحيفه ١٠ - ٢.

[٢] ا. به‌ره‌زين: يارليقلره كوره آلتون اوردانك داخلى قورولوشى، پترسبورغ، ١٨٥٠. غ. صابلوقوف: قيپچاق پادشاهلغنك داخلى وضعيتنى تصوير (قازان دارالفنونى يانده‌كى تاريخ و عتيقيات جمعيتى خبرلرى، جلد ١٣).

و « عثمانلى » رسمى لسـاننك تأثيرينى كوروبورز . قازانلى مؤرخ «ع . عزيز»بك، قريم ديپلوماتيك يارليقلرندن بحث ايدركن ، بو يارليقلرك لسانلرنده قازان توركجه‌سنه مشـابهت اولديغنى قيد ايتدكدن صوكرا : « بلكه موسقوواده ديلماجلر قازان توركارى اولديغيچون شويله يازمشلردر » ديه تخمين ايديور [١] . بو تخمينه كوره قريمده‌كى باقشى وبتيكجيلر (كاتب‌وباش كاتبلر) ده قازانليلردن اولماسى اقتضا ايدييور . بكا قاليرسه ، قريم‌يارليقلرى ديلنك قازان توركجه‌سنه بكزه‌مه‌سى، او يارليقلرك محلى قريم شيوه‌سيله يازيلمه‌سندن ايله‌رى كليور . حتى بوكون بيله قريملى چول توركنك لهجه‌سى قازان لهجه‌سنه نه‌قادار بكزه‌ر ! ديمك ايستيورم كه ، ايلك قريم يارليقلرى صنعى رسمى ديل‌اولان « چغتايجه » ايله‌يازلديغى حالده ، صوكرالرى او « طمطراقلى » لسان صحنه‌دن چكيله‌رك، اونك يرينى ، قوتى جانلى خلق ديلندن آلان و بر آزده عثمانلى رسمى لسانى تأثيرينه معروض اولان يكى بر رسمى تحرير ديلى طوتمشدر .

صاحب كراى خانه يارليغى . — «صـاحب كراى»، قريم خانلغنك قوريجيسى اولان «حاجى كراى»ك‌طورونى و «مينكلى كراى»ك‌اوغليدر . ١٥٣١ سنه‌سنده قازان‌وطنپرورلرى، موسقوف تهديدى مواجهه‌سنده قريمه‌مراجعت ايده‌رك خان ايستمشلردى . بوندن‌مقصد، قارده‌ش قريم يوردى ايله صيقى باغلانمق وبو واسطه ايله اونك آرقاسنده طوران شوكتلى توركيا ايمپراطورلغنك‌حمايه‌سى آلتنه كيرمك ايدى. اوكونلرده قريم خانى اولان«محمدكراى»، قارداشى « صاحب كرى » ى قازانه كوندردى و بهريكيسى ١٥٢١ سنه‌سنك ايلك بهارنده اوچيوز كيشيلك قريم عسكرى فرقه‌سيله قازانه كله‌رك، موسقوف يارداقجيسى «شاه على»يى قوغوب تخته چيقدى. « صـاحب كراى » قازان تختنه چيقار چيقماز ، موسقوفى ازمك مقصديله اوكا قارشى هم‌قريم ، هم قازان طرفندن حرب آچيلمشدى .

بوحرب، موسقوف چارى اوچنجى واسيلك فجيع صورتده مغلوبيتى ايله بيتمشدى . ١٥٢٣ سنه‌سنده «محمدكراى‌خان» آسترخانده اولديرلمشدى . ١٥٢٣ سنه‌سـنده موسقوف چارى‌قازانه‌قارشى‌انتقام‌حربنه حاضرلا نمايه‌باشلادى. بوحربك‌عرفه‌سنده، يعنى١٥٢٤سنه‌سى ايلك بهارنده،«صاحب كراى»قريمدن‌برادرى «فتح كراى»ك ١٣ ياشنده‌اوغلى«صفا كراى»ى قازان خانلغنه كتيره‌رك، كنديسى‌قريمه‌واورادن استانبوله «سلطان سليمان قانونى» حضورينه

[١] تاتار ادبياتى تاريخى ، ١ نجى جلد ، ٢ نجى بولك ، صحيفه ٧٢ ، قازان .

کیتمشـدر ؛ اوراده اوطورارق ، خونکارك حسن توجهنی قازانمش وبرادری « سعادت کرای »دن صوکرا ١٥٣٢ سنه‌سنده قریم خانلغنه تعین اولونمشدر ، که اوراده ١٥٥١ سنه‌سنه قادار حکومت سورمشدر . اونك قازانده‌کی پادشاهلق مدتی ایسه اوچ سنه اولمشدر .

قازان خانلرندن قالما یارلیقلر صوك زمانلره قادار کشف اولونمامشدی . یالکز ، مؤرخ «هادی آطلاسی» افندی ، کندیسنك «قازان خانلغی» آدلی کتابنده صاحب کرای خانك قازانده ایکن چیقاردیغی بر یارلیغنك برقسمنی نشر ایتمشدی . شیمدی قازانلی تاریخ معلمی «سید واحد» افندی بو یارلیغك أصل نسخه‌سنی (اوریژینالنی) بولمشدر . سید افندی بو یارلیغی ناصل بولدیغنی بویله حکایت ایدیور :

١٩١١ سنه‌سنده بن قازان ولایتی «چار» اویه‌زی « ـ انجاغی » دائره‌سنده بولونان « اورازلی » کوینه معلم اولارق تعین ایدیلمشدم . اوراده ایکن ساده‌جه تعلیم ایله اکتفا ایتمه‌یوب اسکیدن قالما تاریخی یادکارلر واثرلر آراشدیرمقله اشتغال ایدیوردم . کونلرده برکون « اورازلی » کوینه سیار ترزیلر کلدیلر . اونلردن اسماعیل اسملی بریسی بنم یانیمه صحبت ایتمك ایچون کیرمشدی . بن فرصتی غنیمت بیله‌رك اوندن قبر طاشلرینه ویازمه اثرلره دائر معلومات صوروشدورمایه باشلادم . چونکه اونلر ناحیه‌دن ناحیه‌یه ، کویدن کویه طولاشوب طورویورلردی . بوترزی بکا « مامادش » سانجاغنده‌کی « ماملای » کوینده بر آدامك ألنده اسکی بر یازمه کاغد بولوندیغنی وبوتون کویلیلر نزدنده اونك « الهی بر کاغد » صایلدیغنی خبر ویردی . قازانه دوندکدن صوکرا بن « مامادش » سانجاغنده اوطورمش اولان بیلدکلرمدن بوکا دائر استخباراتده بولوندم . اونلرده اوراده فی‌الواقع بر کویلینك النده غایت اسکی اولماسی تخمین ایدیلن بر کاغدك بولوندیغنی سویله‌دیلر . بن « ماملای » کوینه کیدوب کاغدی بالذات کورمه‌یه قرار ویردم .

« الهی کاغد » ك صاحبی ایله معارفه پیدا ایتمك ایچون اپی وقت صرف ایدلدی ؛ صوکرا اونك کاغدینی‌ده درحال کوره‌مدم . کاغدك صاحبی رحمة‌الله احمر اوغلی ایدی . او ، بنم قازاندن مخصوص اونك کاغدینی کورمك مقصدیله کلدیکمی دویونجه ، کاغدینك فوق‌العاده قیمتلی اولدیغنی ، باباسی ، وفات ایدرکن ، اونی پك دقت ایله محافظه ایله‌مه‌یی توصیه ایتدیکنی آکلاتیور وبو قیمتدار کاغد سایه‌سنده اونك برزمان حکومتدن طوپراق چیفتلك ومهم منصب بیله آلابیله‌جکنی ادعا ایدیوردی . زحمتلریمك بوشه کیده‌جکنی کورونجه ، مسئله‌یه باشقه طرفدن یاناشمایه قرار ویردم . کویك امامنه کیدرك مسئله‌یی آچیقدن آچیغه آکلاتدم . امام بکا یاردیم کوسته‌ره‌جکنی سویله‌دی و درحال احمر اوغلنه آدام کوندروب کاغدی موقتاً ویرمه‌سنی رجا ایتدی . رحمة‌الله کاغدك بکا کوسته‌رمك ایچون ایسته‌نیلدیکنی بیلمیه‌رك اونی ویروب کوندرمشدی . کاغدی اوقویونجه اونك « الهی کاغد » اولمایوب ، اسکی وتاریخی بر وثیقه (قازان خانی صاحب کرایك یارلیغی) اولدیغنی آکلادم . اوزمان بو وثیقه‌یی استنساخ ایتمك ایسته‌دم ایسه‌ده ، صاحبنك مساعده‌سنی آلمقسزین بو ایشی یاپمایه وجدانم راضی اولمادی . اون بش دقیقه صوکرا وثیقه‌یی صاحبنه اعاده ایتدك . صوکرالری امام واسطه‌سیله « خسته‌لری تداوی ایتمك » مقصدیله بن وثیقه‌یی استنساخ ایتمه‌یه موفق اولدم وقازانه کتیردم . برمدت صوکرا بن « ماملای » کوینه

داها بردفعه کیده‌رك وثیقه‌یی صاتین آلمق ایسته‌دم ایسه ده صاحبنی اقناع ایده‌مه‌دم . برمدت زمان کچنجه رحمت‌الله آغا کاغدینی صاتمایه موافقت ایده‌جکنی بکا بیلدیرمش ایسه‌ده ، باشقه مانعه‌لر چیقدیی‌ه ایش سورونجمه‌ده قالدی . حرب عمومی باشلادی ، بن‌ده عسکره آلندم ، قازانه آنجاق ١٩١٨ سنه‌سی عودت ایده‌بیلدم وفاصله‌یه اوغرامش یارلیق مسئله‌سنی یکیدن قورجالامایه باشلادم . نهایت ، لزومی قادار پاره‌یی بولونجه (مامالای) کوینه کیده‌رك ١٩٢٠ سنه‌سنك ٢٠ حزیرانده صاحب کرای خان یارلیغنك اصل نسخه‌سنی الده ایتمه‌یه موفق اولدم .

یارلیغی تصویر — یارلیغك کاشفی سید واحد افندی یارلیغی بویله تصویر ایدیور :

یارلیغك کاغدی اوکجه پرداختلی اولمشکن مرور زمانله اسکیمش ، پرداختنی غایب ایده‌رك صارارمشدر . کونشه طوتوب باقیلیرکن کاغدده چیزکی ویاخود سائر علامتلر کوزوکمیور . کاغد ، اوست طرفندن ییرتوب ییرتیلمش وآلت طرفندن مقاص ـ فلان کبی برکسکین آلت ایله کسیلمش. اوست طرفدن ییرتیلوب غایب اولان قسمنده توقتامش وسائر خانلرك یارلیقلرینك باشنده یازلمش اولان سوزلر کبی عباره‌لر یازلمش اولدیغی وبوکا کوره ، اوست طرفدن آیریلان کاغدك اوزونلغی اون سانتیمتره‌دن فضله اولمادیغی ظن ایدیلیر . آلت طرفدن کسیلن قسمك‌ده اهمیتسز اولماسی اقتضا ایدر . هرحالده کاغدك ایلك اولکی طولی آچیقجه بللی دکلدر. المزده بولونان یارلیق کاغدینك بویی ٧٦,٥ سانتیمتره ، اکی ١٨ سانتیمتره‌دن عبارتدر .

بویارلیق ، آ کلاشیلان ایکی تورلو مرکب ایله یازلمشدر . اوست طرفده بولونان وشیمدی غایب اولان عربجه دعا سوزلری آلتون صویی ایله، یارلیغك اصل متنی اولان ٢٥ سطر قارا مرکب ایله یازلمشدر ، که بومرکب چین مرکبنی آ کدیرر . یارلیغك قالین بر آلت ، مثلا قامش قلم ایله یازلمش اولدیغی آ کلاشیلیور. مهرك بویاسی‌ایسه سولوکن یاخود colcotar رنکنده‌کی قیرمیزی‌بویادر.

یارلیغك متنی (سطری سطرینه) :

(السلطان الغازی) صاحب کرای (سوزم)
وآمرا وحکام وسیدات عظام وقضات اسلام
وموالی ذوی‌الاحترام وارباب وکلاتان ومقمان وایلجیان وباغجیان [١]
وکشتی بانان وکذربانان وتوتقاولان وتمغاجیان وجمهور سکنه وعموم
ولایات غزان وممالك محروسه حمت عن یلاقات والبلیات لارغه بونشان
یتکه‌چ سوز اولیکم بومحمد اوغلی شیخ احمد\ داغی سید احمد و
انسی محمدنك اوغلی موسی
سید اوغلی یعقوب ٧ بویدی‌کیم ایرسا بزکا کلیب باش اوردی‌لار
اول خان آغالار یمزدان ترخان بولغان کشی‌لار ایکاندر بزداغی سیورغاب
بومذکور کیم ایرسه‌لارنی تنکری تعالی رضاسی وتقی محمد رسول‌الله شفاعتی اوچون
تارخان قیلدم من بعد بومشارالیهم لارغه [٢] یوللاریندا وایزلاریندا

٧ داغی شیخ احمدنك اوغلی ابدال
٧ بوانسی بولانس داغی انسی نور سید

[١] « باغشیان » اولماسی‌ده احتمالدر . ایله‌ریده « یارلیغی تحلیل »ه باقکز .
[٢] سید افندی « مشارالیم » اوقویور .

سفرلاریندا و حضرلاریندا اولتورغانلاریندا وتورغانلاریندا کشی لارینه
وقرالارینه یوکلارینه وجاروالارینه فردمن یلاآفات ووجه من الوجوه
دخل وتقارض قلماسون لاریساق قلان سالیغ منی سالماسون لار قولوش
قلتقه باج وخرج قراجات دیب تیلاماسونلار مال والماك لارینه آق وآب زمین لارینه
دست تطاول قیلماسونلار اوی لارینه کوج بله ایلچی قوناق قوندرماسونلار
صله خرجی برخبلهسی توتون سانی دیب الماسونلار سوسون علوفه تیلاماسونلار
قایوما یاندین نقصان ضرر تیکورماسونلار اوزفراغتی بله اولتوروب
شام وصباح وغدو رواج بزکا وبزنیك اورغیمزغه دعا والقیش
قیلسونلار وهرنوع دین کوج بسنج زحمت یحوغ تیکورماسونلار بسا
بولایوتیو تورغاج یرلیغ تینکلامای کوج بسنج زحمت یحوغ تیکورکان کشی لارنیك
اوزلارینهنی یخشیسی بولغان دیب آل نشان لیغ یرلیغ بریلدی
تاریخ توقوز یوز یکرمی توقوزده موبارك سفر آینینیك اون اوچونجی کون
ایردی .

بویارلیغك نشانده (مهرنده) شوسوزلر یازیلیدر :

بسم الله الرحمن الرحیم لا اله الا الله محمد رسول الله
السلطان الاعظم عزالدنیا والدین ابوالمظهرصاحب
کرای بهادر خان خلدالله ملکه واید سلطنته

بویارلیغك ماهیتی واهمیتی — قازانلی مؤرخ «ع . عزیز» بکك بو یارلیق ایچون: « قازان یوردنده بولونماسنه رغماً، اونك قازانخانلغنه عائد اولماسنده اشتباه ایتمه‌یه یر واردر. چونکه اونده قازان اولوسی حقنده هیچ بر سوز یوقدر » [١] دیمه‌سنی آکلایامادق . زیرا یارلیقده‌کی « وعموم ولایات غزان » عباره‌سنده‌کی « قزان » (قازان) کلمه‌سنك کویا عربجه‌له‌شدیریلمش برشکلندن باشقه برشی اولمادیغی آشکاردر . «عزیز» بك دیکر براثرنده : « نهایت قازانده برایشله‌نمش ادبی وتحریری اسلوبه‌مالك لسانك بولوندیغنی کوسته‌رن صاحب کرای خان زماندن قالمه یارلیق واردر » [٢] دیدیکندن ، اخیرا اوته‌کی فکرندن دونمش اولاجاقدر . هرحالده یارلیغك قازان یوردنده ویرلمه‌سنده اشتباه ایتمه‌یه محل یوقدر . بوکا اونك تاریخی‌ده مساعددر . ۹۲۹ هجری ییل ۱۵۲۲ میلادی ییله مصادفدر، که اوتاریخده «صاحب کرای» قریمده دکل قازانده خانلق ایدیوردی . بو یارلیق تارخانلیق یارلقلری جمله‌سندن اولوب اونکله ٦ـ٧ کشی تارخان وسیورغال ایدیلمشدر . بویارلیق مذکور

[١] تاتار ادبیاتی تاریخی ، برنجی جلد ، ایکنجی بولك صحیفه ۷۳ .
[٢] تاتار تاریخی ، صحیفه ۷۲ ، قازان ۱۹۲٤ .

«سعادت كرای» یارلیغندن آنجاق برسنه مقدم ویریلمشدر و بو ایکی یارلیق بعضی جهتلردن بر برینه مشابهدرلر. مثلا « قولوش »، « قولتقا »، « بسنج » کلمەلری آنجاق بو ایکی یارلیقدە ذکر ایدلمکدەدرلر . فقط بزم یارلیغمز لغت وغرامەر جهتندن سائر یارلیقلرك هپسندن آیقیری برموقع طوتمقدەدر . بز بوندە پك قوتلی عربی وفارسی تأثیرینی، تورکجە سوزلرك جملرینی فارسی دیلی قواعدینه اویدوروب یاپمق کبی غرابتلردە کورویورز . عینی زماندە باشقە یارلیقلردەکی املا اطرادسزلغی و عربجە سوزلری مرحمتسزجه تحریف، بزم یارلیقدەدە یر بولمشدر .

بو یارلیغك دیل جهتندن عظیم قیمتی اولدیغی کبی، قازان خانلغنك سیاسی، اجتماعی واقتصادی حیاتنی اوکرەنمك ایچون‌دە اونك بویوك اهمیتی واردر . روس مؤرخ «م. خودەقوف» قازاندە ۱۹۲۳ سنەسندە انتشار ایدەن « قازان خانلغی تاریخنه عائد طاسلاقلر » نامندەکی اثرندە قازان خانلغندەکی مأموریت ومنصبلری وویرکی سیستەمنی تدقیق وتعیین ایدەرکن، موضوع بحث اولان یارلیقدن اپچه فائدەلانمشدر [۱] .

بو وثیقە شیمدیلك لسان جهتندن همان هیچ تدقیق اولونمامشدر [۲] . حالبوکە، او، میدانه چیقار چیقماز تحریفلره معروض قالمشدر . مثلا بو یارلیغك «ع. عزیز» بکك قازاندە ۱۹۲٤ سنەسندە انتشار ایدەن «تاتار تاریخی» آدلی اثرندە مندرج اولان متنی ایله بزم شو مقالەیی یازارکن اساس اتخاذ ایتدیکمز « تاتارستانی تتبع جمعیتنك مخبری » ندە درج اولونان متنی آراسندە، عظیم آیقیریلق واردر. بورادە شو آیقیریلغی کوستەرەن بر جدول عرض ایدییورز :

ع . عزیز کتابندە :	س . واحد مقالەسندە
وسیدالعظام	وسدات عظام
وقضات الاسلام	وقضات اسلام
ومرالی زولاحترام	وموالی ذویالاحترام
وکلان	وکلاتان
وکشت بابان	وکشتی بابان
وکزبانان	وکذربانان

[۱] ۲۰۲ — ۲۰۵ صحیفەلر .
[۲] ع . عزیز، تاتار ادبیاتی تاریخی ، برنجی جلد ، ایکنجی بولك ، صحیفە ۷۲ .

وتوتقادلان	وتوتقاولان
حکمت	حمت
عن الآفات	عن یلآفات
بتکچ	یتکچ
بولاسوداغی	بولانس داغی
اول سید	نورسید
باشن اوردیلار	باش اوردیلار
برداغی	بزداغی
تیرسالارنی	ایرسەلارنی
یوللارینده اوتورغان لارینده	یوللارینده وایزلارینده
اولتورغانلارینده تورغانلارینده	اولتورغانلارینده وتورغانلارینده
وجارولارینه	وجاروالارینه
وتعارض	وتقارض
قلتمه	قلتقه
دیب دیب سیلاماسونلار	واملاك لارینه
تغادل	تطاول
اوییلارینه	اوی‌لارینه
کوچ بیله	کوچ بله
تیرخبله‌سی	یرخبله‌سی
سولسون	سوسون
پسیخ (۱)	
سابولایو	بسابولایو
سیسح	سج
یحسی‌سی	یخشی‌سی
بولدی	بریلدی

بن آشاغیده مندرج تحلیلده بویارلیغی اولجه تورکجه اصللری ایله معلوم اولان ولایقیله تدقیق ایدیلن اوچ تارخانلیق یارلیغی (تیمور قوتلوق، توقتامش وسعادت کرای یارلیقلری) ایله مقایسه أیله‌دم و بعضی کلمه وتعبیرلری ایضاح ایتمه‌یه چالشدم. « تحلیل » ده « توقتامش یارلیغی » دییه مطلق ذکر ایدیلدکده ، او خانك «بیك حاجی» یه ویرمش اولدیغی تارخانلیق

[۱] ع . عزیز بك بوکلمه‌یی کرك بو اثرنده کرك « تاتار ادبیاتی تاریخی » نده (برنجی جلد ، ایکنجی بولك ، صحیفه ۷۳) نه‌دندر هپ « پسیح » شکلنده یازیور . حالبوکه اونی نه «ا . بەرەزین» (تارخانلیق یارلیقلری صحیفه ۱۹ ، ۲۰ ، ٥٤)، نه‌ده «سیدواحد» افندی بویله اوقومیورلر .

یارلیغی مراد اولونیور. اونك «قرال یاغایلا»یه یازدیغی یارلیغی ذکر ایتمك ایجاب ایتدکده، بو، آیریجه تصریح اولوناجاقدر.

یارلیغك تحلیلی

« لعازی صاحب کرای » : یارلغك اوست طرفی ییرانوب ییرتیلدیغندن، ایلك سطرك یالکز شو اوچ کلمه‌سی صاقلانمش، حتی « الغازی » کلمه‌سنك الفی (ا) ده کوزوکمیور. صاحب کرایك، یارلیغك آلتنده‌کی « آل نشان » (مهر) ده کندیسنی «السلطان» عنوانیله توسیم ایتمه‌سندن استدلال ایده‌رك، سید واحد افندی، « العازی » سوزینك صاغ طرفنده « السلطان » کلمه‌سنك بولونمش اولدیغنی تخمین ایتدیکی کبی، « صاحب کرای» اسمندن صوکرا برده « سوزم » کلمه‌سنك بولوندیغنه ذاهب اولویور. چونکه، دییور، سائر یارلیقلرك همان‌هپسنده خانك آدینی «سوزم» کلمه‌سی تعقیب ایدیور. مثلا، «توقتامش سوزم» « تیمور قوتلوق سوزم »؛ حتی آنجاق روسجه ترجمه‌لری محافظه ایدلمش اولان اسکی «آلتون اوردا» یارلیقلرنده‌ده « اوزبك سوزم »، «طایدولا سوزم»، «بیردی بك سوزم» معناسنه‌کان « Asbekovo slovo »، « Taidulino slovo »، « Berdebe kovo slovo » کبی روسجه سوزلر موجوددر. بنجه سید افندی بو تخمینلرنده تماماً اصابت ایتمشدر. شو « سوزم » کلمه‌سنك، خان‌یارلیقلرینك لابدمنه برعنصری اولدیغی ایچوندر، که پروفسور «ا. بەرەزین»، قریم‌خانی سعادت کرایك باش طرفی ییرتلوب غایب اولان قسمنده مطلقا « سعادت کرای سوزم » عبارەسنك بولوندیغنی پك حقلی اولارق ادعا ایدییور [۱].

وآمرا (امرا) : بو سوز، سائر یارلقیلرده‌کی « بیکلار » (بکلر) کلمه‌سی یرینه قوللانیلمشدر. ذاتاً مختلف تورك دولتلرنده « أمیر » ایله « بیك » (بك) کلمه‌لری همان‌همان عینی معنالرده قوللانیلمشدرلر. بعضاً عربجه « امیر » ی تورکجه‌یه چەویرەرەك « بیك » دیمشلر و بعضاً « قابا » تورکجه‌دن صاقینمق ایچون « بیك » ی « امیر » ە چەویرر اولمشلر. « بکلربکی » ده «امیرالامرا» دیمکدر. لازار بوداغوف هم « امیر » هم « بیك » کلمه‌سنی

[۱] « توقتامش، تیمورقوتلوق وسعادت کرایك تارخانلیق یارلیقلری» اسملی اثری، صحیفه ۱٦، قازان ۱۸۵۱.

روسجه « قناز » سوزيله ترجمه ايديور [١] . « قناز » سوزى « اصيلزاده » ، « آمر » ، «باشبه غ» ، « دره بكى» معنالرينه كلديكى كبى، « امير » و« بيك » سوزلريده اسكيدن عينى معنالرى حامل اولمشدر . بزم يارليغك « امرا » (اميرك جمعى) كلمه‌سنك معادلى اولان « بيكلر » تيمور قوتلوق ، توقتاميش وسعادت كراى يارليقلرنده مأموريت ومنصبلرى بر آز تفصيل ايله قيد ايديلمشدر . برنجيسنده « مك ، يوز ، اون بكلارى غا » ، ايكنجيسنده « داروغا بكلاريكا » ، اوچنجيسنده « تومان ، بيك ، يوز ، اون بيلكان اوغلانلار ، بيكلاريكا » دنيلمكده‌در .

وحكام : « حاكم » لك جمعيدر . امير ـ بيكلردن آشاغى پايه‌ده اولان يوكسه‌ك مأمورلر مراد اولاجاق . بو سوز مثلا سائر يارليقلرده‌كى « داروغالر » سوزينه مقابل اولابيلير . داروغالر أصل تورك ـ موغول يوردلرنده زمانمزك واليلرى قبيلندن مأمورلر ايديلر كه، وظيفه‌لرى‌ده از جمله اهالينك استاتيستيقنى آلمق وساليق (ويركو) طوپلامق ايدى [٢] . بوحالده « حكام »ك مفادى « داروغالر » (واليلر) اولور. ايرانده بوكونه قادار «حكمران» سوزى ، باش واليلره وعادى واليلره اطلاق اولونيور [٣] .

وسادات عظام (يارليقده غلط اولاراق « سدات » يازيلمش) : « سيد » كلمه‌سنك جمعيدر، كه «سيد» عنوانى قازان يوردنده يوكسه‌ك دينى منصب صاحبلرينه اطلاق اولونيوردى. بوعنوان نه آلتون اورداده ونه قريمده بولونماديغندن، بزاوكا سائر يارليقلرده تصادف ايتميورز. بوراده « سادات » لك جمع صيغه‌سيله قوللانيلماسى كوسته‌ريور، كه قازان يوردنده عينى زمانده برقاچ « سيد » بولونمشدر . تاريخجى م . « خوده‌قوف » ده بوفكره مائلدر [٤] .

وقضات اسلام : بومعنايى افاده‌ايدن تعبيرلر « تيمور قوتلوق » يارليغنده «قاضى مفتى لارى‌غا » ، توقتامش يارليغنده « قاضى محتسب لاريكا » ، سعادت كراى يارليغنده «وقاضى محتسب لاريكا » طرزنده مذكوردر .

وموالى ذوى‌الاحترام (يارليقده يا كليش اولارق «ذويلاحترام» صورتنده يازيلمشدر):

[١] تورك لهجه‌لرينك مقايسه‌لى لغتى ، پترسبورغ ١٨٦٩ .
[٢] ا. بره‌زين ، تارخانليق يارليقلرى ؛ صحيفه ٤٥ .
[٣] ل. بوداغوفك مقايسه‌لى لغتى .
[٤] قازان تاريخنه عائد طاسلاقلر، قازان ١٩٢٣ . صحيفه ١٨٩ .

بوندن مراد ، قازان یوردنده متنوع عنوانلر طاشیان روحانیلر ، ملالر اولسه کرك. ذاتاً « مولی » ، « مولانا » کلمه‌لری دین آداملرینه اطلاق اولونوردی . قازان مملکتنده شیخ ، ملا (مولا) ، امام ، درویش ، حاجی ، حافظ (آبز) ، دانشمند ، شیخزاده ، ملازاده عنوانلرنی حامل اولان دین آداملرینك بولوندیغنی زروس وقائعنامه‌لرندن اوکره‌نیورز[۱]. بونوع روحانیلری تیمور قوتلوق یارلیغی « مشایخ صوفی لاری غا » دییه ، توقتامش یارلیغی « شیخ مشایخلریکا » دییه ، سعادت کرای یارلیغی « مشایخ صوفی لاریکا » دییه تعبیر ایتدیکی حالده ، بزم یارلیغمز هپسنه طوپدن « وموالی ذوی الاحترام » (محترم موللالر) دیمکله اکتفا ایدییور .

وارباب وکالاتلر ومقملر (دوغروسی « و ارباب وکالتان و مقامان » اولاجاق) : بوعباره‌یی سید واحد افندی : « وکالت صاحبلرینه و محللرده‌کی مأمورلره » دییه ترجمه ایدییور . لاکین « وکالت ومقام صاحبلرینه » دییه ترجمه ایدلسه داها دوغری اولاجاق. اولاجاق أما ، فقط بوندن مقصدك نه اولدیغی ینه آکلاشیلمایاجاق . باشقه یارلیقلرده‌ده بوعباره‌نك مقابلنی بولمق مشکلدر . ایله‌ریسنه کچیورم .

« **وایلچیلر** » : ایلچینك نه اولدیغی بللیدر. ایکی یوردك، خلقك آراسنی ایلله‌شدیرمه‌یه یعنی باریشدیرمایه واسطه اولان آدام دیمکدر . « ایلچی » کلمه‌سی سعادت کرای یارلیغنده « یورور ، آشور ایلچی ، یولاوچی لارغا » عباره‌سنده مذکوردر .

وباغچیلر : بوکلمه‌یی سیدواحد افندی شوشکلده اوقویوب « باغچه‌جیلر » دییه آچیور. یارلیغك الده‌کی فوتوغرافنده بو سوز آچیقجه اوقونمادیغندن ، سید افندی اوقویشنك دوغری اولوب ـ اولمادیغنی کسدیره‌میورم . بونك « باغشیان » اولماسی‌ده پك ممکندر . « باغچیان » اولورسه بیله، بن بوندن مراد باغچه‌جیلر اولمادیغنی فکرنده‌یم. ظنمجه «باغچیان» کلمه‌سی باغ ، باغچه مأموری معناسنه کلن « باغچی » نك دکل ، « باغشی » (باقشی) دن بوزولمش اولان « باغچی » نك جمعیدر . اسکی وثیقه وکتابلرده بوکلمه « بخشی » ، «بخشی» و « بقشی » طرزلرنده یازیلیدر . بوسوز ، ازجمله کاتب معناسنده‌ده کلیر . « ترکستان

[۱] روس وقایعنامه‌لری مکمل مجموعه‌سی، جلد ۱۹، صحیفه ۳۹۱

شاهلرینك کاتبلرینه دیرلر ،که هیچ فارسی بیلمیه‌لر » [١] . و . رادلوف «باقشی»ماده‌سنده بونك قومانجه‌ده کاتب معناسنده اولدیغنی‌یازیور [٢] . قریم خانلغنده‌ده « بخشی » نك کاتب معناسنده قوللانیلدیغی اورا خانلرینك یارلیقلرندن آ کلاشیلیور . ازجمله سعادت کرای‌خان یارلیغنك صوکنده « غازی بخشی بتدیم » [٣] دنیلیور،که بونك کاتب ویا سر کاتبدن باشقه برشی اولمادیغی آشکاردر . قازان‌خانلغنده‌ده باقشی (کاتب) لرك بولوندیغنده شبهه یوقدر . ازجمله قارامزین‌تاریخنده قازانلی (بوزکا باقشی) ذکر ایدیلیور [٤] ؛ «م.خوده‌قوف» قریم خانلغی ایله مشابهتی‌ بی کوز اوکنده طوتاراق اولسه کرکدر که ، قازاندن اجنبی دولتلره کوندریله‌ن ایلچی هیئتنك علی‌العاده بر بك ، بر اوغلان و برده باقشی اولمق اوزره اوچ کشیدن‌تشکل‌ایتدیکنی وصوکنجیسنك روسلرده‌کی «دییاك»وظیفه‌سنی‌کوردیکنی یازیور[٥]؛ موسقوف دورینك « دییاك » ی ایسه سرکاتب دیمکدر . « باغچیان» کلمه‌سندن مراد اولان مأمورلرك باقشیلراولدیغنی‌اونك « ایلجیان » کلمه‌سی یاننده ذکر ایدیلمه‌سی‌ده تأیید ایدییور. قریم خانلرینك موسقوف وپولونیا حکمدارلرینه یازدقلری یازیلرینده (یارلیقلرنده) ده « بخشی » ایلچیدن صوکرا ذکر ایدیلیور . جانبك کرای خانك لهستان قرالنه یازمش اولدیغی یارلیغنده « الوغ ایلچیمز وهم‌الوغ بخشیمزننك بارچا آغزدن سویلاکان سوزلریمزکه اعتماد ایدوب...» دنیلدیکی کبی، [٦] .. دولت‌کرایك ینه عینی یوردك قرالنه یازدیغی یارلیغنده « اشبوبارغان اولوغ الچی‌هم‌الوغ بخشی‌وهم تیتمزکه اعتماد قیلوب» دنیلیور[٧].

« وکشتی بانانه » : فارسی کشتیبان کلمه‌سنك جمعیدر ، که کمیجیلر دیمکدر . باشقا یارلیقلرده بوکلمه‌نك مقابلی تورکجه اولارق مذکوردر . تیمور قوتلوق یارلیغنده « کمیچی کوپروکچی‌لرکا » دنیلدیکی کبی [٨] ، سعادت کرای یارلیغنده‌ده « کمیچی کوپورچی‌لاریکا »

[١] اللغات‌النوائیه‌والاستشهادات‌الجغتائیه، پترسبورغ ١٨٦٨، ویلیامینوف ـ زه‌رنوف نشری
[٢] تورك لهجه‌لری لغتی تجربه‌سی ، پترسبورغ .
[٣] بتدیم ـ یازدم دیمکدر .
[٤] روسیه دولتی تاریخی ، ٧ نجی جلده عائد حاشیه‌لر، رقم ١٨١ صحیفه ٣١ .
[٥] قازان تاریخنه عائد طاسلاقلر ، صحیفه ٢٠٢ .
[٦] قریمه دائر یازولار ، پترسبورغ ١٨٦٤ ، صحیفه ٢٧ .
[٧] ینه اوراده، صحیفه ٣٣ .
[٨] مرحوم ابراهیم خلفه اوغلی‌ده Fundgruben des Orients مجموعه‌سنده‌کی ایضاحلرنده « کمیجی » کلمه‌سنی « کشتی‌بان » سوزی ایله ایضاح ایدییور .

دنیلیور . کیچی معناسنه کان سوز روسجه‌یه ترجمه ایدیلن آلتون اوردا یارلیقلرنده‌ده موجوددر (مثلا برنجی یارلیقده) [۱] . کیچیلردن مراد ، مملکتك صو یوللرینك باش مأمورلری اولدیغنی «ا . به‌ره‌زین» تخمین ایدیور [۲] . م . خوده‌قوفك « کشتیبانان » ی تارلالردن ویرکو طوپلایان مأمورلر دییه تعریف ایتمه‌سی [۳] بوسبوتون یاکلیشدر .

« وکذربانانه » : سید واحد افندی بوکلمه‌یی «سوقاق‌مأمورلری» دییه ترجمه ایدییور. برفارسی‌لغتده «کذربان» سوزی «کچیدجی، کچیدلرده ویرکوطوپلایان مأمور» دییه تعریف ایدیلیور . نه آلتون اورداده ونه‌ده اوندن آیریلوب تشکل ایده‌ن اوردالرده « سوقاق مأموری » عنوانلی بر مأمورك بولوندیغی تاریخی وثیقه‌لردن آکلاشیلمادیغندن، بن سید افندینك ایضاحنی دوغری بولامیورم . «م . خوده‌قوف» ده سید افندینك آکلایشنه تبعاً « کذربانانه » دن مراد پولیس مأمورلری اولدیغنی یازیور [٤] . یوقاریده باشقا یارلیقلرده « کیچی » دن صوکرا کوپروجی‌نك ذکر ایدلدیکنی کوردك (تیمور قوتلوق وسعادت کرای یارلیقلری) . بزم یارلیغمزده ایسه « کیچیلر » معناسنه کان « کشتیبانان » کلمه‌سندن صوکرا « کذربانان » سوزی یازیلیور. کوپرو برنوع کذرکاه (کچیله‌جك یر) اولدیغندن، بوراده « کذربانان » دن مراد مطلقا « کوپروجیلر » ، کوپرو مأمورلری اولاجقدر . یارلیقی‌یازان باقشی، « کوپروجی » یی « کذربان » ه چه‌ویرمکله بویوك‌خطایه دوشمه‌مشدر. زیرا تصویری مقصد ایله اولسه‌ده کوپرویه « کذرکاه » اطلاق اولونمه‌سی متعارفدر . مثلا « صوفی‌الله‌یار» « ثبات‌العاجزین » نده :

جهنم اوزره بر کوپروك ایرور ، آه
اوشال کوپروك صراط آتلیغ کذرکاه

دییور .

« توتقاولانه » : توتقاولك فارسیجه جمعیدر . بو کلمه‌نك متعدد معنالری اولماقله برابر بوراده مراد اولان معناسی « حدود محافظلری ، معین محللرده کان کیده‌نلری طوتان ، تفتیش ایده‌ن بکجیلر » در . «ربغوزی»، قصص‌الانبیاسنده: « قچان مصرغه یتی‌لار ایرسه،

[۱] و . غریغوریه‌ف : روسیا وآسیا مجموعه‌سی .
[۲] تارخانلیق یارلقلری .
[۳] عینی اثر ، صحیفه ۲۰۳ .
[٤] عینی اثر ، صحیفه ۲۰۳ .

توتقاول‌لار یوسف‌عه‌مغه خبرقیلدی‌لار» دنیلیور[۱] . تیمورقوتلوق وتوقتامش یارلیقلرنده « بوکاول توتقاول لاری‌غا » ، سـعادت کرای یارلیغنده ایسه ، « قراول توتقاول لاریکا » عباره‌لری موجوددر .

و تمغاجیانه : « تمغاجی » نك فارسیجه جمعیدر. « تامغا » سوزینك ایکی‌معناسی واردر. بری نشان وعلامت . کلمه بو معناسیله برتون تورك قوملرنده زمانمزه قادار قالابیلمشدر . جنوب تورکجه‌سنده زبانزدی « دامغا » در . اسـکی زمانلرده تورکلرده هرقبیله‌نك کندینه خاص بر تامغـاسی اولوردی . بوکون فرانسزجه « آرما » کلمه‌سی بدلنه تورکجه « تامغا » کلمه‌سی قبول اولونورسه نه‌قادار اصابت ایدلمش اولوردی ! تمغانك دیکر معناسی‌ده تجاردن، یولجیلردن آلینان کومرك رسمی وویرکودر . بابرنامه‌ده بویله یازیلیدر : « بورونراق نیت قیلیب ایدیم‌کیم رانا سنکا کافرغه ظفر تابسام تمغانی مسلمانلرغه باغشـلای . توبه اثناسیده درویش محمد ساربان‌بیله شیخ زین تمغا بخششی یاد بیردیلر. دیدیم‌کیم بخشی یاد بیردینکز، ایلیکمزده‌کی ولایت لاردا مسلمان لارینك تمغاسی بخشش بولدی» [۲] . بوراده‌کی «تمغا» سوزلریله البت ، نشان وعلامت دکل ، «برنوع ویرکو ، کومرك رسمی» افاده ایدیلیور . عینی اثردد فرسجه اولاراق « فرمان صـادرشد، که درهیچ شهر وبلد وراه وکذر ومر وبندر تمغانکیرند ونستانند » [۳] دنیلیرکن‌ده ، ویرکو وکومرك کوز اوکنده طوتولدیغی آشکاردر . تیمور قوتلوق یارلیغنده‌کی « بورلا تمغاسی » عباره‌سنده مذکور « تمغا » کلمه‌سنك مفادی‌ده ، شـبهه‌سز ، ویرکودر که ، باغ ویرکوسی دیمکدر [٤] . تورکجـه اولان « تامغا » سوزی یالکنز فرسجه‌یه کچمکله قالمایوب ، حتی روسجه « تاموژنه » کلمه‌سـنده‌ده ایزینی براقشدرکه ، بوکون «کومرك اداره‌سی» معناسنده قوللانیلان بو کلمه‌نك روسجه‌یه اویدورارق تامغا کلمه‌سـندن یاپیلان اسم مکان اولدیغنده شبهه یوقدر . « تاموژنه » ، تامغا باصـیلاجاق یاخود تامغا (کومرك رسمی) آلیناجاق محل دیمکدر . روس دیلنده nia لاحقه‌سیله یاپیلان اسم مکانلر اکسیك دکلدر . یوقاریده مذکور اوچ یارلیغك اوچینده‌ده « تمغاجی ترتناقچی‌لری‌غا » عباره‌سی یازیلیدر .

[۱] قازان ، ۱۸۹۹ سنه‌سی طبعی، صحیفه ۱۷٦ .
[۲] بابرنامه : صحیفه ٤۰٦ ، قازان ۱۸٥٦ طبعی .
[۳] ینه اوراده ، صحیفه ٤۰۷ .
[٤] و. رادلوفك ایضاحی (روس‌عتیقیات‌جمعیتنك شرق‌قسمنك یازیلری ، جلد ۳، سنه ۱۸۸۸).

« **بزداغى سيورغاب** » (بزدخى سيورغاب): سيورغامق، «انعام، احسان ايتمك» ديمكدر. « سيورغال » انعام، احسان و آيريجه امتيازلره مظهر اولمش آدام. «بزنك خان آغالارى من سويورغاب ، ترخان قيلغان » ، « محمد بيزنك سيورغال بولوب ، ترخان بولوب تورسون ديديمز » (تيمور قوتلوق يارليغى) . « بساپس بيك حاجى بولاى سيورغايم تيب (توقتامش يارلغى) . « بواوچيسى بزكا توفنكچى اولديغى سبب دان سيورغال بولوب ، آزاد، ترخان تيديك » (سعادت كراى يارليغى) .

« **كشى لارينه وقرالارينه** » : « كشيلرى » اوشاق، خدمتچى وتبعهلرى ديمكدر. بوكون شمال توركجهسنده « كشيلرى» حالا بومعنادهده قوللانيلير؛ جنوب توركجهسنده «آداملرى» سوزينك عينى معناده قوللانيلديغى كبى. « قرالرى» (قارالرى) ، حيوان، مواشى وطاوارلرى ديمكدر . چغتايجهده « قرا » سوزينك بو معناده قوللانيلماسى پك شايعدر . « سانسز حمد وثنالار ايذى عز وجل غه كيم بيزلارنى آدم يراتى تقى قرا ياراتمادى» (قصص الانبياء ربغوزى كتابنك ابتداسنده) ؛ «ايكنجى ييل ييلقى قرالرنى ساتىلار» (عينى كتاب، صحيفه ١٦٢)؛ « طوار قرالرين اولاق طوتماسونلر » (تيمورقوتلوق يارليغى)؛ « تاتارطوارجىسى غاوطوار قارهغه ضرروزيان قيلور بولسالار» (غازى كراى خانك ليتوانيا دوقى سيكزمونده يازديغى مكتوبى) [١] . قيرغيزلرده « قرا » كلمهسى حالا بومعناده دخى قوللانيلمقدهدر . « فلاننك اوچ تورت قاراسى بار » دنيليوركه ، اونك شوقادار حيوانى وار ديمكدر.

« **وچاروالارينه** » : بو، يارليقدهكى الك مراقلى كلمهلرك بريدر. «ع.عزيز» بك بونى سائر يارليقلرده تصادف اولونمايان غريب كلمهلر صيراسنده ذكر ايديور [٢] . سيد واحد افندى « قرالرى » سوزينى، خطا اولارق ، « يرلرى » (يعنى طوپراقلرى) ديبه ايضاح ايدهرك، «جاروالرى» كلمهسنى «حيوانلرى» ديبه ايضاح ايديور . حالبوكه «قرالرى»ندن مراد حيوانلر اولديغى اثبات ايديلنجه، «جاروالرى» سوزينى اومعنايه حمل ايتمهيه يول قالميور. بوحالده «جاروا» دن مرادنه اولاجاق عجبا ؟ فكرمجه، بو كلمه ، (اونى «چاروا» طرزنده اوقومق قابل دكلسهبيله) بوكون «قازاق-قيرغيز» لهجهسنده قوللانيلان وبعضاً «شاروا» تلفظ ايديلن «چاروا» كلمهسنك بوزمانى اولاجاقدر. بوسوز برفردك ياخود جمعيتك (باخصوص حيوان بهسلهيجى وا كينجى

[١] قريمغه دائر يازولار .
[٢] تاتار ادبياتى تاريخى ، برنجى جلد ، ايكنجى بولك ، صحيفه ٧٤ .

خلقك) بوتون اقتصادی حیاتنك قورولوشنی افاده ایدر. آلمانجه‌ده بوسوزك مقابلی Wirthschaft کلمه‌سیدر. بر « روسجه ـ قیرغیزجه » لغت کتابی روسجه «خوزیستوو» کلمه‌سنی « چاروا » کلمه‌سیله آکلاتوب پك اصابت ایتمشدر .

« خوزیستوو » ایسه طبق Wirthschaft کلمه‌سنك افاده ایتدیکی معنایه دلالت ایدر . بوراده « چاروا » سوزینك بولونماسی، یارلیغی یازان یاخود یازدیرانك بلاغتنی کوسته‌ریور . زیرا، تارخان وسیورغال ایدیله‌نلرك ملکنده بولونوب آلدکدیریله‌سی جائز اولمایان الك مهم شیلری صایدقدن صوکرا، برده بونلرك هپسنی شامل اولان بر کلمه‌نك قوللانیلماسی مدعایی داها زیاده تأکید وتقویه ایدر .

فرد من‌الآفات (من الآفات اولاجاق) : بونی بویله‌جه ، یعنی اولدیغی کبی اوقورسه‌ق، پك معناسز برسوز اولاجاقدر. سید واحد افندی بوسوزی «هیچ کیم» دییه ترجمه ایدیور وکچیور . « فرد » کلمه‌سنده هیچ کیم (کیمسه) معناسی آکدیران انجه برفرق وارسه‌ده ، « الآفات» (الآفات) کلمه‌سنی نه‌یاپاجاغز؟ یارلیغك کاشفی بوندن هیچ بحث ایتمیور. ایلك اوکجه شونی قید ایده‌لم ، که بو یارلیقده عربجه کلمه‌لر فوق‌العاده مرحمتسزجه تحریف ایدلمشدر . بوزولمش عربی سوزلرك جدولنی عرض ایده‌لم :

یارلیقده	دوغریسی
وآمرا	وامرا
وسدات	وسادات
ذویلاحترام	ذوی‌الاحترام
وکلاتان	وکالتان
ومقمان	ومقامان
حمت	حمیت
عن یلافات	عن‌الآفات
داخل	دخل
وتقارض	تعارض (تعرض)
قراجات	خراجات
والماك	واملاك
موبارك	مبارك

وروواج	وروواج [١]
.ومشاراليم	ومشاراليهم [٢]
سفر	صفر

كوروليور ، كه بونلرك ايچنده غايت فاحش غلطلردن واردر . هله « الماك » كلمه‌سى فى‌الواقع « املاك » يرنده قوللانيلمش ايسه (كه اويله اولماسى پك قوتلى براحتمالدر ، زيرا «مال» كلمه‌سى يانده قونيلمشدر) بوتماميله عوامك «مملكت» ى « مه‌مله‌كه‌ت » ، «كبريت» ى « كربيت » « مريم » ى « مه‌يره‌م » تلفظ ايتمه‌سنه بكزه‌ر . شو خطا صواب جدولندن آچيقجه كورونيوركه، بويارليغى يازانك عربجه‌سى « آغزدن‌قاپما» در. عربجه‌سى «املاك»ى «ألماك»ه قلب ايدرجه‌سنه « آغزدن‌قاپما» اولان برمنشينك « من‌الافراد » ى « من‌الآفات » (اونى‌ده من يلافات شكلنده يازارق) قلب ايتمه‌سى مستبعد صاييلابيليرمى؟ نجه هيچ مستبعد دكلدر . «را» سى آچيقجه تلفظ ايديلمه‌ين «افراد» كلمه‌سى «آفات» كلمه‌سنه نه‌قادار بكزيور! ديمك اولويور ، كه بوراده « فرد من‌يلاآفات » سوزى « فرد من‌الافراد » سوزى يرينه قوللانيلمشدر ، كه شو صوكنجى تعبيرحقيقةً « هيچ كيم » (كيمسه) معناسنده‌در .

« يساق قلان ساليغ مسمى سالماسونلار » : تيمور قوتلوق يارليغنده « قلان مسماساليغ، بور چ ، خرچ آلماسونلار » عباره‌سى ، سعادت كراى يارليغنده « يساق قلان تيب تيلاماسون ، آلماسونلار » عباره‌سى موجوددر . برنجى عباره‌يى و . رادلوف « قالان تسميه ايديلن طوپراق ويركوسى ، ويركو (ساليغ) و مصارف » ديه ايضاح ايده‌رك « قالان » تعبيرينى اوچ نوع ويركينك هپسنه تعميم ايدييور [٣] . ا . به‌ره‌زينه كوره «قالان» هم‌طوپراق ويركوسى هم‌عادى ويركومعناسنه كليرو آذربيجان شيوه‌سنده‌ده « قلان » تلفظ اولونورمش [٤] . كرك « به‌ره‌زين » ك ، كرك « ل . بوداغوف » ك ديديكنه كوره قازان لهجه‌سنده « قيلا » و « قولا» كلمه‌لرى « طوپراق ويركيسى» معناسنه كليرمش [٥] .

[١] سيد واحد افندى بو كلمه‌يى جيم ايله اوقويور . واقعا « حا » نك آلتنده نقطه‌مسى بر شى كوزوكيورسه‌ده ، بوآنجاق « سهوناسخ » اولاجاق . زيرا «غدو» ك مقابلى «رواح»در ، كه بورايه « رواج » كلمه‌سنك قونيلماسى هيچ بر طريقله توجيه ايديله‌مز .

[٢] بونى سيدافندى « ومشاراليم» اوقويورسه‌ده ، بن « مشاراليهم» طرزنده اوقومق‌ده قابلدر ظننده‌يم .

[٣] روس عتيقيات جمعيتنك شرق قسمنك يازيلرى، جلد ٣ ، صحيفه ٣٥ .

[٤] تار خانلق يارليقلرى ، صحيفه ٤٠ .

[٥] ينه اوراده و بوداغوفك « مقايسه‌لى لغتى » نده

فی‌الواقع « قیلا » کلمه‌سنك طوپراق و صوکراسنك بدلی معناسنه اولاراق بوکونده بعضی باشقرد اویماقلرنده قوللانیلمقده اولدیغنی اوکره‌ندم .

« قولوسه، قلتقه، باج » : سعادت کرای یارلیغنده « قولشی قولتقاسی » عباره‌سی موجود اولدیغی کبی ، « قولتقه ، قولیقا ، قولغا ، قولقا » کلمه‌لری عینی معنایه دلالت ایتمك اوزره قریم خانلغنه عائد سائر تاریخی وثیقه‌لرده‌ده واردر [١] . دیمك اولویورکه ، بو کلمه‌لره شیمدیلك آنجاق قریم تاریخی وثیقه‌لرنده تصادف ایدیلمشدر و بوکونه قادار معنالرینی‌ده کیمسه حقیله آکلامایامشدر . « بەرەزین »، سعادت کرای یارلیغنده‌کی « قولشی » کلمه‌سی حقنده « احتمال ، کوله ، اوشاق معناسنده اولان « قولچی » دن بوزولمشدر » دییورسه‌ده [٢] ، کرك بو سوزك بزم یارلیغمزده « قولوش » شکلنده یازلماسی، کرك کلمه‌نك هر ایکی یارلیقده ویرکیلری افاده ایدەن کلمه‌لر صیراسنده بولونماسی، کاظم بیك شاکردینك بو فرضیه‌سنی‌جرح ایتمکده‌در . ینه عینی تتبعجی « قولتقا » سوزینك اسیر، کوله معناسنده اولدیغنی ادعا ایدییورسه‌ده [٣] ، البت یاکلیشدر . برکره او ، « قولتقا » نك تورکجه‌ده اسیر ، کوله معناسنه کلدیکنی هیچ بر شاهد ، مثال ایله تأیید ایتمیور . ینه « قولتقا » نك جانلی (ذی‌روح) بر نسنه اولمایوب آشاغیدن یوقاری‌یه ویریلن برنوع هدیه ، آرمغان یاخود ویرکو اولدیغی قریم خانلرینك مکتوبلرندن آچیقجه آکلاشیلیور : « خزینه‌دن باشقه قولتقانی هم بیرکایسز » [٤] ؛ « ایکی الوغ خزینه‌نی و هم قولتقه نقراطنی بر یردن تیلاك ایدوب ، اولوغ چابقونمز عثمان بکنی کون ایلکاری یباردم » [٥] ؛ « بش مینك آلتون قولغادیب جبرکای وتن‌قازاقلرین تن‌دن‌چغارغای سز » [٦]؛ « نیچاقلی خزینه و نیچاقلی قولتقایبارسکز ، شولچاقلی نیمارسه یبارداك دیب بلدرکایسز » [٧]. قرایم علماسندن ثریا

[١] مذکور « قریمغه دائر یازولار » مجموعه‌سنده بوکله شو دورت تورلو شکلده یتمش آلتی دفعه ذکر ایدلمشدر .

[٢] تارخانلیق یارلیقلری ، صحیفه ٥٣ .

[٣] ینه اوراده .

[٤] قریمغا دائر یازولر ، صحیفه ٤٠ .

[٥] ینه اوراده، صحیفه ٣٧ .

[٦] ینه اوراده ، صحیفه ٦٢ .

[٧] ینه اوراده ، صحیفه ٨٠ .

شاپشال افنديك بكا شفاهاً سويله‌ديكنه كوره ، « قولتقه » كلمه‌سى، هديه ، تقدمه معناسنده اولمق اوزره ، ميلادى اونبرنجى عصرده ترجمه اولونمش توركجه توراته‌ده مذكورمش .

م . خوده قوف « باج » ى قولوش، قولتقا كبى، ماهيتى بللى اولمايان ويركيلر جمله‌سندن عد ايدييور . حالبوكه « باج » كومروك رسمى معناسنه كلن فارسى كلمه‌در . اسكى بوخارا و خيوه خانلقلرنده باجگير ، باجدار ، باجوان عنوانلرى كومروك رسمى (باج) طوپلايان مأمورلرك عنوانى ايدى . باج كلمه‌سى عينى معنا ايله قيرغيزلره بيله معلومدر. سيد واحد افندى « باج » ى كومروك رسمى ديه دوغرو ترجمه ايتمشدر .

« *آق و آب زمين لارينه* » : سيد واحد افندى بو عباره‌ده‌كى « آق » كلمه‌سنى « آقچه » ديه ايضاح ايديور. واقعا، جنوب توركجه‌سنده « آق آقچه » تعبيرى موجود اولوب، حتى « آق آقچه قارا كون ايچوندر » مثلى دخى قوللانيليورسه‌ده، ساده « آق» كلمه‌سنك « آقچه، پارا» معناسنده قوللانيلماسى هيچ بر تورك لهجه‌سنده يوقدر ديبورسه‌ق خطايه دوشمه‌يز ظننده‌يم . يارليقده ذخيره معناسنه كلن « سوسون » كلمه‌سى اولمايه ايدى ، بن بو « آق » كلمه‌سنى مطلقا « سوت وسوتدن ياپيلان شيلر » ديبه ايضاح ايدردم؛ زيرا « آق » بو معناده برچوق تورك قبيله‌لرنده از جمله باشقيردلر و قيرغيزلرده‌ده قوللانيليور . « آب زمين‌لرينه » تعبيرى ، تيمور قوتلوق يارليغنده‌كى « يرسو لاريكا » تعبيرينك فرسجه‌سيدر .

« *صلر خزجى ، بر ضبلرسى توتونه سالى* » : تيمور قوتلوق يارليغنده « ايندير‌جى‌سلاسى بله‌مشهور بولغان قلاسى دين » دينلن سوز وار . رادلوف ديبوركه : « سالا ، غربى تورك لهجه‌لرنده پك فضله قوللانيلان بر كلمه‌دن ومعناسى‌ده كوى و مسكون يردر. ايديل بوينده « سالا » كوى معناسنده اولارق ، شهر معناسنده ارلان « قالا » يه مقابل قوللانيلير . بو معنايه كلن « سالا » سوزى ليتوانيا قرايملرينه‌ده معلومدر . قريمده شيمدى بو كلمه‌يى بيلميورلرسه‌ده ، اوراده‌كى « فوتصالا» ، « اولوصالا» ، «يا كاصالا» كبى[١] كوى اسملرى كوسته‌ريوركه ، « صالا » كلمه‌سى وقتيله اوراده‌ده قوللانيلمشدر . بكا قاليرسه ، روسلرك قومشولغنده قونوب كوچه‌ن قومانلر، روسجه صولو « celo » سوزينى بر ته‌كنيك اصطلاح اولارق « صالا» شكلنده قبول ايتمشلردر » [٢]. ايشته بوفرضيه‌يى ايله‌رى‌سوره‌رك، او،

[١] روس عتيقيات جمعيتنك شرق قسمنك يازيلرى، جلد ٣ ، صحيفه ٣١ .
[٢] برده بونلره اسكى پايتخت‌باغچه سرايك‌واروشى قبيلندن‌اولان «صالاجق» ى‌ده‌علاوه‌ايده‌لم.

«تيمور قوتلوق» يارليغنده بولونان ، كرك مذكور عبارەدەكى و كرك «باسا سالالارىغا» عبارەسندەكى «سالا» كلمەسنى «كوى» معناسندەتلقى ايدييور. «صالا» نك كوى معناسنده اولديغى قبول ايديورسەقدە، اونك روسجه «celo» سوزندن آلنماسى فكرينه اشتراك ايدەمەيز. «سالا» نك روسجه «صولو» يه لفظاً و معناً مشابهتى، اونك بەريكندن بوزولمش اولماسنى استلزام ايتمز. شهر، استحكام معناسنەاولان «قالا» كلمەسى «قالامق» (طوپلايوب بريكديرمك ، برينى ديكرينك اوزرينه قومق) مصدرندن كلشسه ، كوى معناسنده اولان «صالا» كلمەسنك «صالمق» (قورمق، تأسيس ايتمك) مصدرندن آلنماسى نەدن استبعاد ايديلسون ؟ قناعتمجه ، كوى معناسنده قوللانيلان «صالا» خالص توركجه كلمەدر؛ «قالا» عربجه «قلعه» نك بوزماسى اولماديغى كبى، «صالا» ده اصلا روسجه Celo نك بوزماسى دكلدر. بوكلمەنك وقتيله قريمدەده قوللانيلديغنى «رادلوف» ك كتيرديكى دليلدن باشقه ديكر بر دليلده اثبات ايدييور . اوده، بو كلمەنك، شهرمعناسنه دلالت ايدەن «كرمان» سوزينه مقابل اولارق، قريم خانلرينك مكتوب (يارليق) لرنده قوللانيلماسيدر. محمد كراى خان «شرطنامه» سنده «تقى بولاردن باشقا كرمانلارنكىز ، سالالارنكىزكا» دنيليوركه [١]، «سائر شهرلركزو كويلركزەياخود قصبەلركزه» ديمكدر. شاپشال افنديك ديديكنه كوره ، «صالا» كلمەسى «قالانك» مقابلى اولارق، مذكورتورات ترجمەسندەده مكرر آياداديليورمش. اونك فكرينه كوره ، «صالا» خالص توركجه سوز اولماقله برابر، شهرك قلعه طيشاريسنده بولونان قسمى يعنى «واروش» معناسنەدر. باغچەسرايك «صالاچق» ى ايشته بوندن آلنمشدر. ايمدى بزم يارليغمزده بولونان «صاله» سوزىده البت «صالا» (كوى معناسنده) دن باشقا بر شى دكلدر . «صاله خرجى» كوى مصارفى، يعنى شو عنوان ايله معروف بر نوع ويركو ديمكدر .

سيد واحد افندى بونى «آول صاليمى» (كوى ويركيسى) ديیه ايضاح ايدركن، تماماً اصابت ايتمشدر .

«برضبدسى» عبارەسندەكى «خبله» (خەبەلەاوقونور) كلمەسى، تيمور قوتلوق يارليغندەكى «قباله» (قەبەله اوقونور) نك بوزماسندن باشقه برشى دكلدر . و . رادلوف «قباله» يى «تعهد» ديیه ايضاح ايدييور؛ «ل . بوداغوف» ايسه ، «آليم ـ صاتيم سندى» ديیه تعريف

[١] قريمغه دائر يازولار ، صحيفه ٤ .

ایدییور. بوسوز، آذربایجانده «طاپوسندی» معناسیله حالاده قوللانیلمقده‌در. «یر» کلمه‌سی طوپراق معناسنده اولدیغندن، بو عباره‌نك معناسی، « طوپراق آلوب صاتارکن یاپیلاجق مقاوله اثناسنده بو تارخانلردن هیچ رسوم آلنماسون » دیمك اولویور. روسجه‌ده بر kabala کلمه‌سی واردرکه، بورجلو آدامی مؤقتاً یاخود مؤبداً کوله مقامنده طوتق دیمکدر. برده بو کلمه‌دن آلنمش اولان kabalnaai sapis تعبیری موجوددر. بو ایسه، « قابالا » یعنی «قوللق‌مقاوله‌نامه‌سی» دیمکدر. روسلر بو کلمه‌دن فعللر ده‌اشتقاق‌ایتدیرمشلردر. ش. سامی بك « قاموس ترکی » ده « قباله » ماده‌سنده از جمله « موسویلرك کندی جماعتلرینه عائد اولمق‌اوزره اتدکی بعض‌مستهلکاتدن ویردکاری رسوم» دییورسه‌ده، استانبول دارالفنونی مدرسلرندن آورام غالانتی افندینك بکا شفاهاً بیان ایتدیکنه کوره، بو نوع جماعت ویرکوسی معناسنه کلن کلمه « قباله » دکل، غبله (gabela)در. هرحالده « قباله »، kabala، غبله کلمه‌لری بربرینه پك یاقین معنالره دلالت ایدن ولفظاً تشابه ایدن کلمه‌لردر. « قباله » سوزینك، املاسی عربجه‌له‌شدیریلماسنه رغماً، عرب کلمه‌سی اولماسنده بن‌اشتباه ایدییورم. غالانتی افندینك دیدیکنه کوره « غباله » کلمه‌سی‌ده عبرانی بر کلمه دکلش.

توتون سانی عباره‌سنده‌کی «توتون : دومان»، «سان» ایسه «عدد، صایی» دیمکدر. « توتون سانی » ندن مراد، تونلوك یاخود باجاسندن دومان چیقان (مسکون اولان) خانه صاییسندن آلینان ویرکودر.

« *سوسون وعلوفه تیلاماسونلار* » : تیمور قوتلوق یارلیغنده عیناً بزم یارلیغمزده‌کی عباره، توقتامش‌یارلیغنده « اولاغ سوسون تیلاماسونلار » دییه، سعادت‌کرای یارلیغنده « سوسون‌علوفه‌یماسونلار» دییه‌یازیلیدر. سوسون (صوسون) کلمه‌سی‌حقنده «و. رادلوف» « ایچیلیرشی معناسنده ایسه‌ده، عموما یورغون یولجی‌یه تقدیم اولوناجاق یمك وایچیمه‌ده اطلاق اولونور » دییور [۱]. « صوسون » انسان آزیغی، ذخیره معناسنده اولورسه، علوفه‌ده (عربجه) حیوان آزیغی، یم دیمك اولویور.

« *کوج، بسیج، زحمت، بجوغ تیکورماسونلار* » : ایله‌ریده سیدواحدافندی «بسیج» یرینه « سج دییه اوقومشدر. «ا. بره‌زین»، سعادت کرای یارلیغنده‌کی « تقی کوج، بسیج، یجوغ، زحمت تیکورماسونلر» عباره‌سنده‌بولونان « بسیج » ك « باصمق » فعلندن

[۱] روس عتیقیات جمعیتنك شرق قسمنك یازیلری، جلد ۳، صحیفه ۲۵.

اشتقاق ایتدیکنی و«تضییق ، صیقیشدیرما» معناسنده اولدیغنی یازییور [۱] . سید واحد افندیده بوسوزی قازان تورکجه‌سیله « قسنقیلق : تضییق » دییه ایضاح ایدییور و « سج » دییه اوقودیغی کلمه‌یه‌ده عینی معنایی وریبور. به‌ره‌زینك اشتقاقی وهرایکی تتبعجینك ایضاحی درستدر ، فقط کلمه‌لری اوقویشلری خطالیدر . ویلیامینوف ـ زه‌رنوف وحسین افندی فیضخان ، قریم خانلرینك مکتوبلرنده بولونان بو کلمه‌یی نون ایله « بسنج » طرزنده اوقویورلر . « بازارکان باریشوب کیلشکای ، کوج بسنج کورماکایلار » ، « بازچا بز کا ـسانلوکشی لاریمزدن کوج بسنج قیلیب ماللارن آلسالار » ، « مملا کاتینکزده کوج بسنج بولسا ، سیزه‌ده بر اکسوکسز تولا کاییسز » [۲] . اصل درستی بویله‌جه نون ایله اوقومقدر . « باصنچ » سوزی « تضییق و صیقیشدیرمه » معناسنده اولارق ، قریمك بعض محللرنده حالاده قوللانیلمقده‌در؛ فقط اکثریا « یاصنچ» سوزی ایله برلکده استعمال ایدیلیر ، یعنی « یاصنچ باصنچ » دنیلیورمش. بزم یارلیغمزده بوسوزی « بسنچ » اوقومق پك قابلدر. یارلیقده ایکی دفعه مذکور بوکلمه‌نك برنجیسنده آلت طرفده یانك برنقطه‌سی ، « سین » ك آلت طرفنه اوزمان موداسنه تبعاً قونیلان اوچ نقطه ، « جیم »ك اوچ نقطه‌سی آچیقجه کوزوکیور. بوندن ماعدا یوقاری طرفده « جیم » دن مقدم بردیش واردر،که بونی نون نقطه‌سنك مرکزی اولارق تلقی ایتمه‌مزه هیچ برمانع یوقدر . نونك نقطه‌سی ساده‌جه ذهول یوزندن یاخود قرینه‌دن آکلاشیلاجاق دییه قونیلمامشدر. نته‌کیم عینی کلمه ایکنجی دفعه تکرار ایدیلیرکن، نه آلت طرفدن ونه اوست طرفدن هیچ برنقطه قونیلمایه لزوم کورولمه‌مشدر. خلاصه، یارلیقده‌کی بوکلمه هرایکی یرده «بسنج» اوقونمالیدر. سیدافندینك ایکنجی دفعه بوسوزی «سج» دییه‌اوقوماسی، ع. عزیزبکك بوسوزی «سیج، سیچ دییه اوقومق پك ممکندر ، دیمه‌سی ایسه [۳] یالکز دقتسزلك اثری صاییلمالیدر .

« ینجوغ » کلمه‌سی « یچوغ » شکلنده سعادت کرای یارلیغنده مذکور اولدیغی کبی ، توقتامش یارلیغنده « یونجوغ » شکلنده یازیلیدر [٤] . بونك فعلی « یونچومق » «یونچوتمق» اولدیغندن، شوصوکنجی یازیلیش داها دوغریدر. بوفعللر باشقرد شیوه‌سنده

[۱] تارخانلیق یارلیقلری ، صحیفه ٥٤ .
[۲] محمد کرای خان شرطنامه‌سی : قریمغه دائر یازولار ، صحیفه ٤ .
[۳] تاتار ادبیاتی تاریخی ، برنجی جلد ، ایکنجی بولك .
[٤] ا. به‌ره‌زین ، تارخانلیق یارلیقلری ، صحیفه ١٤ .

قالين تلفظ ايديليورلرسه‌ده، و. رادلوفك ضبط ايديشينه كوره، «طوبول توركارى» شيوه‌سنده اينجه تلفظ ايديليورمش [١]. يونچوتمق ، يونچوتمك «اينجيتمك ، اذيت ويرمك ، تعجيز وتعذيب ايتمك» معنالرينه كلير. « يونجوغ ، يونچوغ ، ينجوغ، ينچوغ » كلمه‌لرى ايسه، خان يارليقلرنده «اينجيتمه ، تعذيب وتعجيز ايتمه» معناسنه فعلدن ياپلمش اسم اولارق قوللانيلمش ايسه‌ده ، و. رادلوف « يونجوغ »ك قيصالمش شكلى اولان « يونچى » كلمه‌سنى صفت اولمق اوزره، «ضعيف، يورغون» ديبه تعريف ايديور[٢]. « ديوان لغات الترك» ده‌ده «يونجوغ» سوزى صفت اولارق قيد ايديلمشدر ومعناسى‌ده ضعيف ديبه آكلاتيلمشدر [٣] .

يارليغك شو تحليله كوره ترجمه‌سى

(السلطان) الغازى صاحب كراى (سوزم) :

بيكلره ، داروغالره ، بويوك سيدلره ، اسلام قاضيلرينه ، محترم دين رجالنه، وكالت ومقام اربابنه ، ايلجيلر وباقشيلره (بتيكجيلره) ، كوپروجيلره، توتقاوللره ، تامغاجيلره، قازان يوردينك آفتلر وبلالردن محفوظ اولماسنى ايسته‌ديكمز عموم اولكه و ولايتلرنده ياشايان اهالى‌يه بو فرمان ايريشدكده سوزم شودر: بومحمد اوغلى شيخ احمد ينه شيخ احمدك اوغلى ابدال ينه سيد احمد ، اونك كوچوك قارداشى [٤] محمدك اوغلى موسى، سيداوغلى يعقوب ، اونك كوچوك قارداشى بولانس ينه كوچوك قارداشى نور سيد ، اشته شو يدى كيشى بزه كله‌رك باش اورديلر كه ، اونلر بوندن مقدم خان آغالرمزدن تارخانليق آلمش ذاتلر ايمشلر . بزدخى شومذكور كيمسه‌لرى تكرى تعالى‌نك رضا وينه محمد رسول اللهك شفاعتى ايچون تارخان قيلدق . بوندن بويله موما اليهملرك يوللرنده ، ايزلرنده ، سفرلرنده واقامتلرنده، اوتوردقلرنده وقالقدقلرنده اونلرك آداملرينه (اوشاق وخدمتجيلرينه) حيوان ـ طاوارلرينه ، يوك (حموله) لرينه وعموماً اقتصادى حياتلرينه هيچ برفرد هر هانكى بر طريقله مداخله وتعرض قيلماسونلر! ويركو (ياساق) ، قالان تسميه ايديلن ساليق(ويركو) قولوش ، قولتقا دنيلن هديه وتقدمه‌لر ، كومروك رسمى ومصارف ايسته‌مه‌سونلر !

[١] تورك لهجه‌لرى لغتى تجربه‌سى ، ٣ نجى جلد ؛ « يونچى » ، « يونچيمك » ماده‌لرى
[٢] ينه اوراده .
[٣] يونجوغ ايش ، يونجوغ أر ماده‌لرينه باق (جلد III ، صحيفه ٣١) .
[٤] « انى، اينى » شرق تورگجه‌سنده « كوچوك قارده‌ش » ديمكدركه مقابلى «آغا . آقا» در.

مال واملاکلرینه ، سوت محصولاتنه ، طوپراق وصولرینه أل اوزاتماسونلر ! ئەولرینه زورله ایلچی ومسافر قوندیرماسونلر ! کوی مصارفی ، طوپراق طاپوسی ، توتون (خانه) حسابی دیەرك هیچ برشی آلماسونلر! ذخیره ، یەم ایستەمەسونلر! اونلره هیچ برجهتدن زیان وضرر طوقوندورماسونلر! اونلر فراغتواستراحتله یاشایوب، صباح وآقشام، کیجه وکوندوز بزه وبزم نسلمزه دعا وآلقیش قیلسونلر ! اونلره هیچ برتورلو زور ، تضییق، زحمت وجبر یاپیلماسون ! ایمدی بویله دنیلدیکنه باقمسزین یارلیغه قولاقویرمەیوب اونلره زور ، تضییق ، زحمت وجبر یاپان آداملرك کندیلرینه هیچ اییلك اولورمی ؟ (البتاولماز) دیەرك آل نشانلی (مهرلی) یارلیق ویرلدی .

تاریخ ، دوقوز یوز یکرمی دوقوز سنەسی مبارك صفر آینك اوناوچنجی کونی ایدی.